

TÜRKMEN-ÖZBEK ORTAK EDEBÎ MUHİTİ OLARAK HAREZİM-KÖHNE ÜRGENÇ

Dr. Emek ÜŞENMEZ*

Öz

Harezim bölgesi kadim Türkistan'ın üç büyük bölgesinden birisidir. Asırlarca büyük medeniyetlere beşiklik yapmış bu bölge, İslam dininin Türkler arasında yayılmasından sonra ayrıcalıklı konuma kavuşmuştur. 20. asrın başlarında istilacı Sovyet yönetiminin masa başında çizdiği haritalarla bölge etnik ve kültürel açıdan bölünmeye uğramıştır. Bugün farklı Türk devletleri olarak karşımıza çıkan Özbekistan ve Türkmenistan'ın ortak kültür mirası olan Harezim edebî muhit açısından son derece önemli bir bölgedir.

Bu yazıda Türkmen ve Özbek ortak edebî muhiti olan Harezim'de yetişen edipler, eserleri ve bunların Türkmen-Özbek edebiyatına olan etkileri üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Harezim, Köhne Ürgenç, Özbek Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Hive.

Abstract

Khwarezm-Kohnaurgench As Turkmen-Uzbek Common Literary Neighborhood

Khwarezm region is one of the three major regions of ancient Turkestan. This region that has been the cradle of great civilizations, for centuries and gained in importance, after the spread of Islam among the Turks. In the early 20 century the area ethnic and cultural divisions have undergone due to the maps drawn by the Soviet government at the table. Aspect of literary Position, Khwarezm that the common cultural heritage of Uzbekistan and Turkmenistan is extremely important area.

* İstanbul Arel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

In this article will be discussed poets who in the Khwarezm and their works and the effects of these for Uzbek-Turkmen literature.

Key words: Khwarezm, Kohnaurgench, Uzbek Turkish, Turkmen Turkish, Khiva.

1. Giriş

Harezim, günümüzde İran, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan sınırları içinde kalan ve Ceyhun Nehri boyunca uzanan tarihsel bölgenin adıdır. İ.Ö. 6-4. yüzyıllar arasında İran Ahameniş İmparatorluğu'nun parçasıydı. M.S. 7. yüzyılda Arapların eline geçince yörede İslam dini bu bölgede yayılmaya başladı. 11. yüzyılın sonlarından 13. yüzyılın başlarına değin bağımsız Harzemşahlar Devleti'nin egemenliği altında kaldı. Daha sonra sırasıyla Moğolların, Timurluların ve Şeybanilerin eline geçti. 16. yüzyılın başlarında Özbek İlbars hanedanının egemenliği altında Hive Hanlığı'nın merkezi oldu. 1717 ve 1839'da Rus saldırılarını geri püskürtten Hive Hanlığı 1873'te yenilerek Rusya'nın korumasına girdi. Sovyet Devrimi'nden sonra hanlık kaldırılarak yerine Harezim Sovyet Halk Cumhuriyeti kuruldu (1920-1924).¹

19. yüzyıl başlarına gelindiğinde Hive ve Buhara Hanlıkları oldukça yıpranmıştır. Bu durumdan istifade eden Ruslar önceleri bölge üzerine keşif seyahati yapmışlar ve sırasıyla Taşkent (1865), Buhara (1868), Hive (1873), Hokand (1876) şehirlerini istila etmişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısı Türkistan bölgesindeki Rus hâkimiyetinin başladığı dönemdir. Bu işgal 126 yıl süreyle devam etmiştir.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Sovyet Merkezi Toprak Komitesi (Eylül 1924) çalışmalarını tamamlayarak Türkistan bölgesini masa başında idari sınırlara ayırmıştır.

Özbek Cumhuriyeti: Genellikle eski Buhara Cumhuriyeti topraklarını (Buhara, Kermin, Nur-Ata, Karşi, Şehrisebz, Baysun ve Sarı-Asi) Semerkand ve Taşkent bölgelerini içine alıyordu.

Türkmen Cumhuriyeti: Hazar kıyılarında Merv bölgesine kadar uzanan Türkmen toprakları ile Buhara Cumhuriyeti'nin Türkmenlerle meskûn olan Kerki ve Çarju vilayetleri ve Harezim Cumhuriyeti'nin Türkmen bölgeleri olan Taşöz, İlyali, Parsu, Kunya-Urgenç, Mangıt, Ambar-Mamak, Sadavar, Dargan-Ata ve Hocaili'nin bir kısmını içine alıyordu.

Kazak Cumhuriyeti (1936'ya kadar Muhtar bölge): Akmesjid, Evliya-Ata'nın bir kısmı, Mirazçul, Çimkent, Alma-Ata, Carkent, Pişbek'in bir kısmı, Taldu Kurgan ve Çizak'ın bir kısmı ile Kazak topraklarını içine alıyordu. Amu-Derya ve Harezim yakınındaki Karakalpak yerleşme bölgelerinden meydana gelen Karakalpak Muhtar Bölgesi tesis edildi.

¹ Samir Basheer, HADİD, "Köneürgench Türkmen Döwleti we Merkezi Aziya XIII Asırın Birinji Yarımında İlim", *Uluslararası Köhne Ürgenç Türkmen Devleti Sempozyumu*, s. 234-237, Daşoğuz-Aşkabat, 2010.

Tacik Muhtar Bölgesi (Ekim 1924'ten Sonra Cumhuriyet): Kurgan-Tube, Kulyab, Duşanbe, Sir-Derya bölgesinin bir kısmı, Carm vilayeti ile Zarafşan Bölgesi ve Batı Pamir bölgesi. Vakhan bölgesinin bir kısmı ile Sarasu bölgelerini içine alıyordu.

Kırgız Muhtar Bölgesi (Ekim 1924'ten Sonra Cumhuriyet): Karakol bölgesi, Bişkek, Evliya-Ata'nın bir kısmı, Namangan ile Andican'ın mühim kısımları, Fergana ve Hokand'ın bazı bölgeleri ile Oş ve Pamir'in kuzeyi Kırgız Cumhuriyetini teşkil edecekti.²

2. Harezim Sultanları (Harezimşahlar)³

1. Anuş Tekin (1077-1097)
2. Kutbeddin Muhammed (1097-1128)
3. Atsız Harezimşah (1128-1156)
4. İl Arslan Harezimşah (1156-1172)
5. Sultan Şah (1172-1193) Kuzey Horasan'ı yönetmişti.
6. Alaaddin Tekiş Harezimşah (1172-1200)
7. Alaaddin Muhammed Harezimşah (1200-1220)
8. Celaeddin Harezimşah (1220-1231)⁴

3. Özbekistan'daki Harezim

Harezim bugünkü Özbekistan cumhuriyetinin 12 vilayetinden birisinin resmi adıdır ve bu vilayetin başkenti de tarihi Ürgenç şehridir. Yine Harezim vilayetinin büyük ve önemli şehirlerinden birisi de Hive'dir. Hive şehri kelimenin tam anlamı ile tarihî açık hava müzesi özelliği taşımaktadır.

Özbekistan'ın başkenti Taşkent'e yaklaşık 1000 km uzaklıkta Türkmenistan sınırında yer alan bu vilayet Sovyet istilasından önce Hive Hanlığının merkezi olmuştur. Bugünkü Özbekistan'da üç büyük bölge vardır. Bunlardan birisi Fergana Vadisinde yer alan ve başkenti Hokand (Kokan) olan Fergana vilayeti; Harezim, Karakalpakistan ve Semerkand ile komşu olan Buhara vilayeti diğeri ise bahsi geçen vilayet Harezimdir.

Özbekler arasında Harezim'in ayrı bir yeri ve önemi vardır. Bu ayrılığın temelinde Harezim insanların dili ve toplumsal yapısı başta gelmektedir. Özbek Türkçesi nazarında Harezimlilerin konuştukları dil, lehçe olarak nitelendirilmektedir. Esasında kastedilen lehçe Oğuzca'nın bu bölgede konuşulan şekli başka bir şey değildir. Bu değişiklik sadece dilde kalmamış sosyal hayat, örf adet ve geleneklerde de kendini göstermiştir.

² Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Yayınları, s. 52, İstanbul, 1993.

³ Harezimşahlar hakkında kapsamlı bilgi için bakınız: Osman Yorulmaz, "Harezimşah Kanklıları/Kanklıları (Etkileri, Roller ve Akıbetleri)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 162, s. 151-172, Mayıs-Haziran 2006.

⁴ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 406, Ankara, 2005.

Bilindiği üzere modern Özbek Türkçesi üç lehçeden meydana gelmektedir. Karluk, Kıpçak ve Oğuz lehçelerinin birleşimi olan Özbekçenin Oğuz kolunu Güney Harezim oluşturmaktadır. Oğuzca Özbekistan'da lehçe konumunda olduğu için edebî dil hüviyetine gelememiştir. Fakat bu lehçe hakkında büyük ölçekli olmamak üzere çeşitli makale ve çalışmalar ortaya konulmuştur.

Harezimşahlar devrinde başkent Cürcân, bir bilim ve sanat merkeziydi. Şehirde on büyük vakıf kütüphane vardı. Hükümdar ve şehzadeler, iyi eğitim görmüş kişilerdi, âlim ve sanatçıları korurlardı. Ebü'l-Fazl Kirmânî, Ebu Mansur, Hüseyin Ersbendî, Ebu Muhammed Harekî gibi kadı, vâiz ve filozoflar, başkent Cürcân'da toplanmışlardı. Ayrıca, Fahr-i Harezim lakabını taşıyan Zemahşerî (1074-1144), Fahrüddin-i Râzî, Şihâbeddin Hivâkî, Şemsüddin Muhammed el-Zabî gibi birçok tanınmış âlim ve şair, Harezim'de yaşadılar. Harezimşahlarda bilim ve din dili olarak, Arapça ön sırada yer alırdı. Dîvanlar, fermanlar Farsça yazılırdı. Yalnız, Ahmed Yesevî ve onun yolundan gidenler, eserlerini Türkçe yazdılar. Muhammed bin Kays adındaki yazarın Celaleddin Harezimşah'a sunduğu Tibyân-ı Lügati't-Türkî alâ Lisanü'l-Kanglı (Kanglı Dilinde Türk Dili Lügati) bu dönemde yazılan önemli eserlerden biridir.⁵

Mukaddimetü'l-Edeb⁶: Dîvânü Lügati't-Türk'ten sonra Orta Türkçe döneminin en zengin söz varlığına sahip bu eser, Zemahşerî tarafından 1127-1144 yılları arasında pratik bir sözlük tertibinde yazılarak Harezimşah Atsız'a sunulmuştur.⁷

Kıyasü'l-Enbiyâ: Rabguzî tarafından bir yılda yazılarak 710 (1310)'da Emir Nasrüddin Tok Buğa'ya sunulan bu eserde; Kur'an-ı Kerim'de adı geçen peygamberlere ait kıssaların yanı sıra Hz. Muhammed, dört halife, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e ait menkıbeler de vardır.⁸

Muînü'l-Mürîd: Arapça bilmeyen Türkmenlere İslâm fikhını ve tasavvufu öğretmek amacıyla İslâm mahlaslı bir şair tarafından 1313 yılında yazılan 900 beyitlik manzum bir eserdir.⁹

Muhabbetnâme: 1353'te Harezmî tarafından yazılan manzum bir eserdir. Hayatı hakkında fazla bilgi olmayan Harezmî adlı birinin 1353 yılında kaleme aldığı manzum bir eserdir. Eser Altın Orda Devleti'nin

⁵ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 385-388, Ankara, 2005.

⁶ Söz konusu eserin Harezim Türkçesine ait sözlük kısmı İran Şuşter Nüshası esas alınarak Nuri Yüce tarafından yayımlanmıştır. Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Metin-Dil Özellikleri-Metin, İndeks*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

⁷ Ubeydulla Uvetov, *Özbekistan Büyük Âlimler Yurdu*, Maneviyat Yayınları, s. 284, Taşkent, 2010.

⁸ Necmettin Hacıeminoğlu, *Harezm Türkçesi ve Grameri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 8, Ankara, 1997.

⁹ Recep Toparlı-Mustafa Argunşah, *Muînü'l-Mürîd*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

nüfuzlu şahsiyetlerinden Muhammed Hoca Big adına yazılmıştır. Mefâilün mefâilün feülün vezniyle yazılan Muhabbetnâme on bir nâmeden oluşmaktadır. İçinde kıt'a başlığı altında söylenmiş bazı gazeller ve Farsça şiirler de vardır.

Nehcü'l-Ferâdis: Kerderli Mahmut tarafından 1358'de yazılmış, kırk hadis tercümesi niteliğinde dinî, ahlâkî bir eserdir. Sade bir dille kaleme alınan bu eser, Harezim Türkçesinin nesir alanındaki güzel örneklerinden biridir.

Husrev ü Şirin: Altın Orda sahasında yazılmış en eski Türkçe metin olarak bilinen Kutb'un Husrev ü Şirin'i, Nizami'nin aynı adı taşıyan edebî eserinin Türk edebiyatındaki ilk tercümesidir.¹⁰

Hafız Harezmi Timurlular zamanında yaşamış Divan sahibi büyük şairlerdendir. 14. asır şairleri arasında müstesna bir yere sahip olan Hafız Harezmi'nin sade bir dille yazdığı şiirleri halk tarafından beğenilerek okunmuştur. Onun şiirlerinde Yesevi yolunun izlerine rastlanmaktadır. Özbekistan'da Hamid Süleyman onun Divan'ının iki cilt halinde neşretmiştir.¹¹ 16. asırda yaşayan ve Harezimde yetişen ediplerden birisi de Kıssa-i Seyfül Mülük yazarı Meclisi'dir. Meclisi'nin eseri gerek dil gerekse konu bakımından önemli bir konuma sahiptir.

Tarihçi, devlet adamı ve şair olan Şirmuhammed Munis (1778-1829) Harezim'de yetişmiş şairlerdendir. Onun Firdevsü'l-İkbâl adındaki tarihi eseri eski zamanlardan 1813 yılına kadar olan devreyi anlatmaktadır. Bu eseri Agehî tamamlamıştır. Yaklaşık 10000 beyitten oluşan Munisü'l Uşşâk adlı divanı her devirde okunmuş ve defalarca çoğaltılmıştır. Mirahand'ın Ravzatü's-Safa adlı eserini Özbek diline tercüme eden Munis'in Arap alfabesini ithaf ettiği Sevâd-i Talim adlı eserleri mevcuttur.

Çok sayıda eser ortaya koyması yönü ile Ali Şir Nevai ile kıyaslanan Muhammed Rıza Erniyazbekoğlu Agehî (1809-1874) Harezimli şair ve yazarlardandır. Şair ve devlet adamı Munis amcası olup bir müddet amcasının mirâblık vazifesini devam ettirmiştir. Çok yönlü birisi olan Agehî bilhassa tarihî eser yazıcılığı ve çevirileri ile öne çıkmıştır. Farsça ve Özbekçe yazan Agehî'nin 500'den fazla gazeli olduğu bilinmektedir. Agehî şiirlerini topladığı divanına Ta'vizü'l-Âşıkîn adını verdi. Şiirlerinde Nevai tarzı söyleyiş dikkat çeker. Onun kendi yazdığı tarihî eserler arasında Firdevsü'l-İkbâl, Zübdedü't-Tevârih, Gülşen-i Devlet, Riyâzü'd-Devle, Câmî'ül Vakayat-ı Sultani, Şahid-i İkbâl yer almaktadır. Agehî 19. asırda Özbek çeviri-tercüme edebiyatının öncülerindendir. Bu yönüyle edebiyat ve dile yeni bir soluk kazandırmıştır. O Farsça'dan Özbekçe'ye çok sayıda (19 tane) eser tercüme etmiştir. Mirahand'ın Ravzatü's-Safa, Muhammed Mehdi Estrebadî'nin Tarih-i Cihabguşâ-i Nadirî, Zeynedin Vâsîfî'nin

¹⁰ Mustafa Özkan, *Tarih İçinde Türk Dili*, Filiz Kitabevi, s. 72-79, İstanbul, 2004.

¹¹ Hamid Süleyman, "Hafız Harezmi", *Divan*, 2 cilt, Taşkent 1981.

Bedayül-Vakâye, Mahmud b. Şeyh Ali Gujduvani'nin Miftahu't-Talibin, M. Mukim Hirati'nin Tabakat-i Ekbersahî, M. Yusuf Münşi'nin Tezkire-i Mukimhanî, Rızakulhan Hidayet'in Ravzatu's-Safa-i Nâsirî, Hüseyin Vâiz Kâşifi'nin Ahlak-ı Muhsinî, Keykavus'un Kâbusname, M. Vâris'in Zübdetül-Hikâyet, Şerh-i Delâyilül-Hayrat, Sadi'nin Gülistan, A. Cami'nin Yusuf ve Züleyha, Selaman ve İbsal, Baharistan, Bedreddin Hilali'nin Şah ve Gedâ, Nizami Gencevi'nin Heft Peyker, Hüsrev Dehlevi'nin Heşt Behişt gibi eserlerini Özbekçeye tercüme etmiştir.¹²

Hive hükümdarı Firuz saray çevresinde edebî bir muhit meydana getirmiştir. Bu edebî muhit içerisinde Ahmet Tabibî (1869-1911), Kamil Harezmî (1825-1899), Muhammed Resul Mirza (1840-1922), Avaz Otar (1884-1919) gibi isimler sayılabilir.

4. Türkmenistan'daki Harezim

Harezim bölgesi eski zamanlardan beri bir kültür merkezi olarak varlığını devam ettirmiştir. Türkmenistan topraklarında gelişen kültürlerden bir diğeri ise, Harezim bölgesinde ortaya çıkmıştır. Harezim, Parfiya ile yaklaşık aynı zamanlara rastlamaktadır. Kuzey Türkmenistan'da yerleşen Eski Harezim; Kalalığır, Küzeyligir, Toprakkale, Akçagelin, Şahsane ve eski Vas gibi önemli ekonomik ve kültürel merkezlere sahip olmuştur. Harezimler, Çermen yap ve Dovdan isimli gelişmiş su kanalları kurarak, tarımda ileri bir seviyeye ulaşmışlardır. Harezimliler de Parfiyalılar gibi kendi paralarını basıp, "Ganlı" adı verilen kendi yazılarını kullanmışlardır. Güney Türkmenistan'da, üçüncü asırda Parfiya devletinin sona ermesi üzerine, bölgede uzun sürmeyen bir Sasani hâkimiyeti başlar. Beşinci asrın ikinci yarısında da Türkmenistan, Eftalitlerin (şimdiki Türkmen boylarından biri olan Abdallar) hâkimiyetine geçer. Bu dönem aynı zamanda Türk halklarının Türkmenistan'da hâkimiyetinin başladığı dönemdir. Nitekim altıncı yüzyıl Türkmenistan'da Türk Hakanlığı asrı olarak anılmaktadır.¹³

Tarih boyunca büyük medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Köhne Ürgenç şehri Harzemşahlar devletinin de başkenti olmuştur. Özellikle 13. yüzyıl ve sonrasında burada edebî muhitin genişlediğini görürüz. Bu dönemde yetişen şairler ve ortaya konulan eserler de Oğuz-Türkmen unsurunun öne çıkmaya başladığı görülmektedir.

Harezim bölgesi Müşterek Orta Asya Türk yazı diline kaynaklık etmiş bir bölge olduğu gibi Modern Türkmen Türkçesine de büyük oranda tesir etmiştir. Mehmed Azadi, Mahtumkulu gibi şairler de bu bölgenin medreselerinden ilham almışlardır. Şair Andelib de bugün hem Türkmen hem de Özbek edebiyatının klasik dönem şairleri arasında yer almaktadır.

¹² Safo Matjon-Sharofjon Sariyev, *O'zbek Adabiyoti*, s. 137-138, Taşkent, 2009.

¹³ N. Halimow, *Ürgenjin "gıçki" yadygârlikleri-Türkmenistanyñ yadygârlikleri*, s. 15-17, Aşkabat, 1982.

Kıssa-i Yusuf yazarı Ali, orta çağda yaşamış ve eser vermiş büyük Türkmen şairlerinden biridir. Nurmuhammed Andelip, hem klasik Türkmen edebiyatının hem de Orta Asya halklarının klasik edebiyatlarının gelişmesinde, onları ciddi fikirlerle zenginleştirip, şekil bakımından olgunlaştırmada önemli hizmetler görmüş büyük Türkmen şairlerinden biridir.

“Yusup-Züleyha”, “Leylâ-Mecnun”, “Zeynelarap”, “Baba Rövsen” gibi meşhur destanları ve Oğuznama, “Nesimi”, “Sagd-ı Vikgas” gibi tarihi poemalan ve birçok lirik şiiri vasıtasıyla ispat etmiştir.

Devletmemmet Azadî, Türkmen şairi Magtımğulî'nun babası olup Harezimde yetişen şairlerden birisidir.

Şabende'nin gerçek adı Abdilla olup Şabende onun edebî mahlasıdır. Babasının adı Memi Molla'dır. Şabende şimdiki Köneürgenç şehri yakınlarında dünyaya gelmiş, Hive medreselerinde okuyup devrinin tahsilli adamlarından biri olarak yetişmiştir. O, birçok lirik şiiri dışında aşk-fantezi ve kahramanlık konulu “Gül-Bilbil” adlı destanın, Sasaniler hanedanının on dördüncü padişahı Behram Gûr hakkında “Şah Behram” destanını ve İran şahı Ağa Muhammed'in Kirman'a doğru yaptığı seferle ilgili “Hocamberdi Han” adlı tarihî destanların da yazarıdır. Mahtumkulu Firâkî, Doğu edebiyatının yayılıp gelişmesine katkısı olan şâirlerden biri de kıymetine ulaşamayacak güzellikte şiirler yazan, eserler veren söz üstatlarından Mahtumkulu-Firâkî'dir. “Firâkî” şairin mahlası olup “rahatlığı, azatlığı seven”, “asayiş taraftarı” manalarına gelir. Eldeki malûmatlara göre Mahtumkulu'nun 1733-1783 yılları arasında yaşadığı söylenmektedir.

Mahtumkulu Türkmenlerin millî şairi olmakla birlikte, bütün insanlığın ahlâkını da dile getiren bir saz şâiridir.

Kurbandurdı Zelili, Devletmehmet Azdî'nin torunu, büyük şâir Mahtumkulu'nun yeğeni olan Kurbandurdu Zelili, 1800 yılında Gürgen çevresindeki Karakuzu köyünde dünyaya gelmiştir. Şiirleri, 19. yüzyıl Türkmen edebiyatının realist tarzını geliştirmekte büyük bir rol oynamıştır.

Çarı Afzal (Akmolla), XVIII. yüzyılın sonlarında XIX. yüzyılın başlarında Harezimde yaşamış olan bu şairin gerçek adı Çarı olup mahlası ise Afzal'dır. Onun şiirleri tarihi gerçek olayları ve astronomik temaları işleyişle farklılaşır.

Aşıkı, XIX. yüzyılda yaşamış ve Mahtumkulu'nun insan sevgisiyle yoğrulmuş şiir geleneğini devam ettirmiş şairlerden biri de Oraz Aşıkı'dır. XIX. yüzyılın son görkemli temsilcisi olan Misgingılıç, 1845 yılında dünyaya gelmiştir. Misgingılıç, Mahtumkulu ve Zelili'nin sanat anlayışını devam ettiren ve lirik-pastoral şiire büyük katkıda bulunmuş bir şairdir.

5. Sonuç

Harezim bölgesi İslam öncesi ve sonrası dönemlerde çok önemli bir kültür merkezi olmuştur. Samaniler sonrası Türkistan'da siyasal birliğin

bozulması ile Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Harezimşahlar bu bölgeyi mamur etmişlerdir. Özellikle Büyük Selçuklular zamanında bölge son derece kalkınmış, ilim adamları, edipler, sanatkârlar korunup kollanmıştır. Bölgenin kendine has Kanglı¹⁴ adı verilen Türk lehçesi ile meydana getirilen edebî eserler Arapça ve Farsça eserler yanında sayıca az kalsa da 13-14. yy. Türk dili açısından oldukça önemlidir.

Moğol istilası ile birlikte bölgede boy gösteren siyasi istikrarsızlık, bitmek bilmeyen hanedan çekişmeleri, savaşlar kültür hayatını da olumsuz yönde etkilemiştir. Moğol istilasından 20. yüzyıl sonlarına kadar bölgede tam anlamı ile siyasi birlik ve düzenin sağlandığını söylemek zordur. Özellikle hanlıklar devrinde Harezim bölgesi için yapılan mücadeleler durumu daha da kötüleştirmiştir. 1924 yılında Sovyet Toprak Komitesi tarafından bölgenin idari sınırları değiştirilmiştir. Bugün Harezim bölgesi Özbekistan ve Türkmenistan toprakları arasında bölüşülmüş durumdadır. Üstelik Karakalpakistan da özerk cumhuriyet olarak bu bölgenin bir parçasını oluşturmaktadır. Hal böyle olunca bu bölgede yetişen şair ve yazarlar da Kazak, Karakalpak, Türkmen ve Özbek edebiyatının ortak değerlerinden sayılıyor. Hatta bu ortaklık Tatarlara, Türkiye'ye kadar da uzanabiliyor. Sufi Allahyar hem Türkmen hem Özbek hem de Tatar edebiyatı için önemli bir isimdir. Kıssa-i Yusuf yazarı Ali Türkmenler için ne kadar mühim ise Azerbaycan, Türkiye edebiyatı için de o derece önemlidir. Özbek edebiyatındaki Bayram Han ile Türkmen edebiyatının Bayram Hanı aynı duygu ve terennümün ifadesidir. Yine Harezim'de yetişen şairlerden Andelip bugünkü Türkmen ve Özbek edebiyatının klasik şairlerindendir.

Harezim bölgesi kültürel ve edebî anlamda doğurgan bir yer olup bugüne kadar pek çok şair ve ilim adamı yetiştirmiştir.

Bu eserler genelde Türk dilinin özelde Türkmen Türkçesinin oluşumuna zemin hazırlamışlardır. Yüzyıllarca Türkistan bozkırlarında okunarak halkın duygu ve düşüncelerine tercüman olmuştur. Modern Türkmen Türkçesinin oluşumunda Mahtumkulu çok önemli bir yer işgal etmektedir. Onun şiirlerindeki dil ve üslup Türkistan'ın piri Hoca Ahmed-i Yesevi'den çok da farklı değildir. Mahtumkulu, Harezim bölgesinde yetişmiş bir şairdir. Yine benzer şekilde Mahtumkulu'nun babası Devlet Mehmet Azadi 17. yüzyılda yaşamış edip ve şairdir. Modern Türkmen yazı dilinin oluşumuna büyük katkı sağlayan Mahtumkulu Firaki, Türkmen yazı dilinin kurucusu kabul edilmektedir. Mahtumkulu Firaki Harezim bölgesinin önemli şehirlerden Hive'deki Şirgazi medresesinde eğitim görmüştür. Mahtumkulu, bütün şiirlerinin, eserlerinin konusunu halkının

¹⁴ Kanglılar ve Kenger (Sümer)'ler arasında bağlantı kuran M. Ünal Mutlu önemli bir çalışma ile Harezim bölgesinde yaşamış olan Kanglılar ve Sümerler arasındaki ilişkiyi bahsetmektedir. Geniş bilgi için bakınız: M. Ünal Mutlu, *Dünya Uygarlıklarında Türk Dili ve Kenger Uygarlığı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.

gerçek hayatından almıştır. Şair kendi şiirlerinde halkın isteği, arzusu, derdi, tasası, mutluluğu, ayrılık, gurbet gibi konulara kapsamlı yer ayrılmıştır. Ayrıca, vatanseverlik, kahramanlık gibi konuları işlemiş, Türkmen mertliğini ortaya koymuş, milli Türkmen gururunu aşılamaaya çalışmıştır. XVIII yüzyılda “*Türkmen*”in nasıl olması gerektiğini bütün ayrıntılarıyla kendi şiirlerinde şekillendirmiştir.

Ünlü şair Molla Nefes, 19. yüzyıl Türkmen Edebiyatı'nın en tanınmış kalemlerinden biridir. Onun sanatı, Endelip, Azadi, Mahdımkulu, Magribi, Kemine, Talibi, Katibi, Seyidi, Zelili gibi tanınmış söz üstatları ile bir sırada Türkmen edebiyatının gelişimine ve zenginleşmesine büyük katkı sağlamıştır. Molla Nefes'in birbirinden güzel şiirleri, koştuğu destanlar, uzun yıllardan beri Türkmen halkının zevkini okşamakta, genç kuşaklara millî bilinç aşılamaktadır. Molla Nefes'in hayatı üzerine bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Şairin 1810 yılında Marı'da (Merv) Teke Türkmenleri'nin Yazı, başka bir bilgiye göre, Toktamış boyuna mensup Kadirberdi adlı bir saracın ailesinde dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Döneminin okur-yazar kişilerinden olan Kadirberdi aynı zamanda hocalık yaparak mahalle okulunda çocuklara ders vermiştir. Onun Ağacık Bahşi, Ödekberdi, Hakberdi ve Molla Nefes adlı dört oğlu olmuştur. Edebiyat tarihçilerinin görüşüne göre, Molla Nefes'in gerçek adı Tanrıberdi'dir. Hive'de öğrenim gördüğü sırada hocalarının onu bu adla çağırdığı üzerine bilgiler mevcuttur.¹⁵

O devrin Türkistan'daki en seçkin medreselerinin biri olarak kabul edilen Buhara Medresesi'nde öğretimine devam edip, bir süre Özbekler arasında yaşamıştır. Şiirlerinde karşılaşılan bazı Özbekçe kelimeler bu okuma sürecinin neticesidir.¹⁶

Hive'de öğrenim gördüğü bilinen Molla Nefes sadece Türkmen edebiyatında değil Özbek edebiyatında saygın bir yere sahiptir. Özbekistan İlimler Akademisi tarafından Mart 2010'da Molla Nefes'in doğumunun 200. yılı münasebetiyle bir etkinlik düzenlenmiştir. Aynı zamanda Molla Nefes'in şiirleri Özbek Türkçesine tercüme¹⁷ edilerek Taşkent'te basılmıştır.¹⁸

Kaynaklar

Asker, Ramiz, “Büyük Türkmen Şairi Molla Nefes”, *Kardeş Kalemler*, Sayı: 39, s. 26-29, Mart 2010.

¹⁵ Ramiz Asker, “Büyük Türkmen Şairi Molla Nefes”, *Kardeş Kalemler*, Sayı: 39, s. 26, Mart 2010.

¹⁶ Gurbandurdi Geldiyev-Hüdayi Can, “Aşk Mülkünün Şahı”, *Kardeş Kalemler*, Sayı: 39, s. 24, Mart 2010.

¹⁷ Bu çalışma Türkmen bilim adamı Annakurban Aşurov'un hazırlamış olduğu Molla Nefes kitabından Özbek Türkçesine aktarılmıştır. Tercüme çalışmasında editörlüğü Ergeş Açilov üstelenmiştir. Gözel Begim ve Aygül Süyündikova ise Ergeş Açilov'la beraber bu şiirleri Özbek Türkçesine aktarmışlardır. Kimin hangi şiiri tercüme ettiği eserin mündericesinde belirtilmiştir.

¹⁸ Ergash Ochilov, *Mullanafas She'rlar To'plami*, Mega Basım, Taşkent, 2010.

“Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi”, *Türkmenistan Türk Edebiyatı*, Cilt: 10-11, Türkmenistan Yazılı Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

“Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi”, *Özbek Edebiyatı*, Cilt: 14-15-16, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Geldiyev, Gurbandurdi-Can, Hüdayi, “Aşk Mülkünün Şahı”, *Kardeş Kalemler*, Sayı: 39, s. 20-25, Mart 2010.

Hacıeminoğlu, Necmettin, *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 8, Ankara, 1997.

Hadid, Samir Basheer, “Köneürgenç Türkmen Döwleti we Merkezi Aziya XIII Asırın Birinji Yarımında İlim”, *Uluslararası Köhne Ürgenç Türkmen Devleti Sempozyumu*, s. 234-237, Daşoğuz-Aşkabat, 2010.

Halimow, N. *Ürgenjin “giçki” ýadygärlikleri-Türkmenistanyň ýadygärlikleri*, Aşkabat, 1982.

Mutlu, M. Ünal, *Dünya Uygarlıklarında Türk Dili ve Kenger Uygarlığı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.

Ochilov, Ergash, *Mullanas She’rlar To’plami*, Mega Basım, Taşkent, 2010.

Özkan, Mustafa, *Tarih İçinde Türk Dili*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2004.

Saray, Mehmet, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Yayınları, s. 52, İstanbul, 1993.

Süleyman, Hamid, “Hafız Harezmi”, *Divan*, 2 cilt, Taşkent, 1981.

Toparlı, Recep-Argunşah, Mustafa, *Mu’înü’l-Mürîd*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

Uvetov, Ubeydulla, *Özbekistan Büyük Âlimler Yurdu*, Maneviyat Yayınları, Taşkent, 2010.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005.

Yorulmaz, Osman, “Harezmsah Kanglıları/Kanklıları (Etkileri, Rolleri ve Akibetleri)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 162, s. 151-172, Mayıs-Haziran 2006.

Yüce, Nuri, *Mukaddimetü’l-Edeb, Giriş-Metin-Dil Özellikleri-Metin, İndeks*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.